УДК 8.04

ЎҚУВЧИЛАРДА ПРАГМАТИК КОМПЕТЕНЦИЯНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ХУСУСИДА (морфологик бирлик ва шакллар таҳлилига ўргатиш асосида)

Я.Т. УМАРОВА

Мактаб таълимида грамматика ўқитилар экан, асосий эътибор ўзлаштирилган билимларга таянган ҳолда мазкур эҳтиёжларни қондириш асносида сўзни грамматик шакл ҳамда воситалар билан яхлит бир бутунлик сифатида идрок қилиб, мақсадга мувофиқ қўллаш кўникмаларини, яъни прагматик лаёқатни такомиллаштиришга қаратилиши лозим. Мақолада матн таҳлили жараёнида ўқувчиларда прагматик компетенцияни ривожлантириш орқали таълим сифати самарадорлигига эришиш ҳақида фикр юритилган.

Калит сўзлар: *нутқ, прагматика, компетенция, лингвистик, креативлик, ўтимли ва ўтимсиз феъллар, феълнинг вазифа шакллари.*

При обучении грамматике в школьном образовании основное внимание следует уделять совершенствованию навыков осмысленного использования слова, то есть прагматической способности понимания слова в целом с помощью грамматических форм и средств, удовлетворяя эти потребности на основе приобретенных знаний. Статья посвящена развитию у студентов прагматической компетентности посредством анализа текста и достижению эффективного качества обучения.

Ключевые слова: *речь, прагматика, компетенция, лингвистика, креативность, переходные и непереходные глаголы, функциональные формы глагола.*

Бугунги кунда прагматик компетенцияни ривожлантиришда матн таҳлилининг аҳамияти катта. Бадиий матн устида ишлаш натижасида ўқувчиларда адабий-эстетик таҳлил малакаси, бадиий идрок, сўзлардаги маъно товланишларини ҳис қилиш каби нутқий, лингвистик, прагматик компетенцияларни шакллантиришда уларни назарий билимлар билан қуроллантириш таълим самарадорлигини оширади.

Бирор бир бадиий асарнинг, бадиий матннинг мазмун-моҳиятини тушуниш, идрок қилиш учун биринчи галда тилшунослик ва адабиётшуносликнинг бир қатор қонуниятларидан бохабар бўлмоқ даркор. Бадиий асар тилини ўрганиш турли йўналишга доир илмий-назарий тушунчаларнинг туб моҳиятини билишни талаб қилади. Негаки, бу жараён устида тилшунослар, адабиётшунослар билан биргаликда методист олимлар ҳам изланиш олиб бормоқда. Лекин мазкур соҳада методистларнинг ортда қолаётганликлари бугунги кун таълим тизимидаги жиддий муаммо саналади.

Матн нафосати, тил эстетикаси фақат бадиий адабиёт билангина юзага чиқади, деб ўйлаш ҳам тўғри эмас. Оммабоп матнларда, оғзаки сўзлашувда, ҳатто илмий асарларда ҳам ўзига хос жозиба, эстетика мавжуд бўлади. Бу фикрни қоғозга тушираётган ёки сўзлаётган кишининг сўзни, унинг имкониятларини нақадар ҳис қилишига боғлиқ, унинг прагматик қобилиятига алоқадор масаладир. “Сўз эстетикаси” китобида ёзили-

шича: “Кўпинча тил эстетикаси ҳақида гап кетганда, фақат муайян ёзувчининг тили атрофида фикр юритилади. Эстетикани фақат бадиий асарлар тилигагина хос, ундан ташқарида тил эстетикаси ҳақида гапириш мумкин эмас деб қараш нотўғридир. Чунки тил эстетикасининг асоси нутқнинг сифатига, қандайлигига суянади. Жонли сўзлашувда ҳам, кўпинча, фикрнинг қандай ифодаланаётганлигига эътибор берилади. Ана шу эътибор биланоқ тил ўзининг коммуникатив функцияси билан биргаликда эстетик функциясини ҳам намоён қилади. Демак, нафақат бадиий асарда, балки ундан ташқарида ҳам тил ўзининг эстетик функцияси билан иштирок этиши мумкин” [1. Б. 59]. Б.А. Ларин таъкидлаганидек: “Эртадир-кечдир, менимча, жуда тез орада тил эстетикаси алоҳида фан сифатида тан олинади” [2. Б. 28]. Шундай экан, тилнинг эстетик хусусияти айтилаётган фикрнинг бадиийлигида, прагматикасидадир. Сўз, сўзнинг грамматик шакллари бадиийлик ва прагматиканинг асосини ташкил қилар экан, уларнинг серқирра маъно нозикликлари, жозибадорлиги, эмоционал-экспрессив таъсирдорлиги бадиий матнда мантиқий тугалликда намоён бўлади. Муайян грамматик шакл, грамматик ҳамда луғавий маънога эга сўзнинг ҳаёти ҳам, тақдири ва хизмати ҳам аслида туйғуга боғлиқдир. Сўзлар руҳий, маънавий воқелик ифодасидирки, уларга таяниб, шахснинг табиати ва характери, диди, дунёқарашини англаш мумкин. Сўз ва маъно, сўз ва руҳ, сўз ва тафаккур, сўз ва маҳорат каби масалалар ҳақида жуда кўплаб мунозарали баҳслар олиб борилган. Дунё тилшунослигида сўз (белги) маъносини аниқлаш борасида жуда кўплаб қарашлар, фикрлар мавжуддир. Хусусан, Л.М. Васильев сўз (белги) маъносини аниқлашни икки гуруҳга ажратади: “1. Сўз (белги)нинг тасаввур, ҳис-ҳаяжон (эмоция), тафаккур каби психик жараёнларнинг инъикоси эканлигини исботлашга қаратилган илмий қарашлар. 2. Сўз (белги)нинг предметга (денотатив маъно), тушунчага (сигнификатив маъно), нутқий вазиятга (прагматик маъно), қўлланилиш ҳолатига (стилистик маъно) ва тилнинг бошқа белгиларига (структурали маъно) нисбатан муносабатларини очиб бериш мақсадида амалга оширилган илмий тадқиқот ишлари” [3. Б. 67]. Ҳақиқатан ҳам, инсон мулоқотга киришар экан, сўзнинг мана шу икки жиҳатини ҳам шахсий, ҳам ижтимоий эҳтиёж ўлароқ юзага чиқаришга табиий равишда интилади. Грамматика умумтаълим мактабларининг юқори синфларида ўқитилар экан, ўқувчиларда ўзлаштирилган билимларга таянган ҳолда мазкур эҳтиёжларни қондириш асносида сўзни грамматик шакл ҳамда воситалар билан яхлит бир бутунлик сифатида идрок қилиб, ўз ўрнида, шароитга кўра мақсадга мувофиқ қўллаш кўникмаларини шакллантириш лозим.

Грамматика тизимли курс ўлароқ 6-синфда морфология бўлимини ўрганиш билан бошланади. Бўлимни ўрганишга киришишдан олдин матн ва унинг турлари тўғрисида маълумот берилган, морфологияни ўқитиш дастур ва дарсликка кўра грамматик маъно, грамматик шакл тушунчалари, қўшимчалар, уларнинг турларига оид мавзулар билан бошланганки, бу тил сатҳини тизимлилик, онглилик тамойиллари асосида нутқ шароитида ўзлаштиришга замин ҳозирлайди.

Жорий дарсликлар кесим гапнинг мутлақ ҳоким бўлаги назарияси асосида яратилаётгани боис морфологияни ўрганиш феъл сўз туркуми билан бошланган. Дастлабки қоидалардан сўнг “Ўтимли ва ўтимсиз феъллар” мавзуси берилган. Дарсликнинг ўзида феълнинг бу категориясини прагматик ҳис қилдириш учун машқлар, матнлар етарлича: *“Синфдошларим бирам яхши, бирам содда, бирам дилкаш. Қизлар ҳам, болалар ҳам – ҳаммаси мени яхши кўришади. Фақат битта бола бор. Суюн. Лақаби “Бургут”. Ҳамма уни “Суюн бургут” дейди. Ўзиям жуда ғалати. Битта кўк қашқа оти бор... Мактабгаям ўша дулдулини ўйнатиб,*

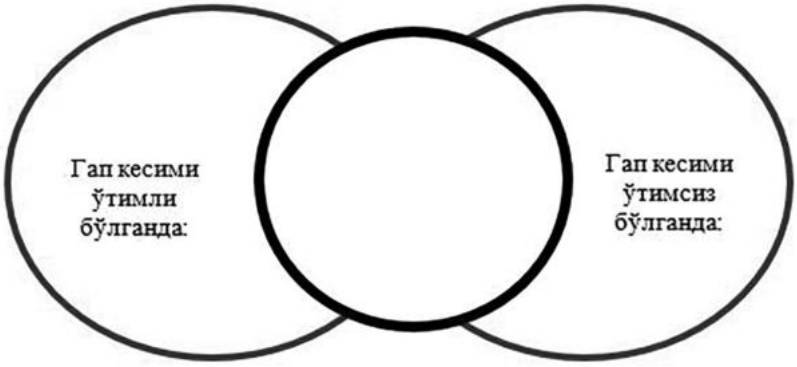
хуржунига дўмбирасини солиб келади. Танаффус бўлди дегунча дўмбирасини чалиб, ҳаммани оғзига қаратади, гоҳ кулдиради, гоҳ (лоф эмас, моможон) йиғлатади". (О. Ёқубов) [4. Б. 40].

Ўқувчиларга ўтимли ва ўтимсиз феълларни прагматик ёндашув асосида таҳлил қилдирилади. Матндаги дастлабки феъл – учинчи гап кесими бўлиб келаётган "яхши кўришмоқ" сўз бирикмаси. Ўқувчилар дарсликдаги қоида ва ўқитувчининг тушунтиришидан келиб чиқиб, унинг ўтимли феъл эканлигини қийинчиликсиз аниқлайдилар. Ўқитувчи кесимни бошқа феълга алмаштириб, уни ўтимсиз феълга айлантириш топшириғини беради. У шундай ифодада бўлиши мумкин: *ҳаммаси менга яхши муносабатда бўлишади*. Ўқитувчи шундай топшириқ беради: *Кесимлари ўтимли ва ўтимсиз бўлган бу икки гапни солиштиринг. Улар ифодалаётган умумий ва фарқли маъноларни аниқланг. Ушбу нутқ вазиятига қайси ифода мос тушишини белгиланг ва фикрингизни исботланг.*

Муҳокамалардан шундай хулосага келинади: иккала жумлада адресантга нисбатан ижобий муносабат семаси бор – бу уларнинг умумий томони. Фарқли жиҳатларига келсак, кесими ўтимли феъл бўлган бадиий асардаги *ҳаммаси мени яхши кўришади* жумласида синфдошларнинг илиқ муносабати ҳеч қандай расмий таомил, кўрсатмаларсиз табиий равишда юзага келганлиги ифодаланган. Лекин унга мазмуний муқобил қилиб шакллантирилган иккинчи *ҳаммаси менга яхши муносабатда бўлишади* жумласида умумийлик бор. Чунки яхши муносабатда бўлиш бадиий матнда ифодаланган *яхши кўришади* каби кўнгилдан, табиий равишда бўлмаслиги, яъни жорий қилинган тартиб, маъмуриятнинг талаби ўлароқ риоя қилиниши мумкин. Ўтимли ёки ўтимсизликни юзага келтираётган феълларнинг биринчисида ҳам табиий илиқ туйғу, ҳам ижобий, иккинчисида жорийланиши аниқ бўлмаган ижобий муносабат ифодаланган. Демак, вазият ва муҳитга кўра бадиий матндаги жумла (яъни ундаги ўтимли-ўтимсизликка кўра феъл шакли) мақсадга мувофиқ қўлланган.

Матндаги охирги гап ўтимлилик ва ўтимсизлик прагматикасини очиб бериш учун яхши бир мисолдир. Бунда ҳам юқоридаги каби ўтимли феълларни ўтимсизга айлантириб, жумла тузиш топшириғи берилади. Тажриба-синов ишлари мобайнида ўқувчилар бу топшириқни қийинчиликсиз бажаришларига гувоҳ бўлдик: *Танаффус бўлди дегунча дўмбирасини чалганда, ҳамма унинг оғзига қарайди, гоҳ кулади, гоҳ йиғлайди.* Суюн бургутнинг дўмбира чалиши натижасида муайян ҳаракат, ҳолат ўтимли феъл орқали бошқаларга ўтаётганлиги таҳлил орқали юзага чиқади. Бу ерда таъсир омили – Суюн бургутнинг дўмбира чалиши. Муаллифнинг таъкиди ҳам, эътибор тортаётгани ҳам шунга. Кейинги ўзгартирилган ўтимсиз феълли гапда ҳаракат ва ҳолат Суюн бургутдан ҳаммага эмас, ҳаммадан Суюн бургутга йўналиши юзага чиқмоқда. Лекин матндаги нутқдан кўзланган вазият, ҳолат биринчи жумлада эди – прагматик мувофиқлик ҳам унда. Амалиётда бу қиёсий таҳлил *"Венн диаграммаси"* орқали амалга оширилса, самараси юқори бўлиши кўрилди.

Маълумки, *"Венн диаграммаси"* ўрганилаётган объектдаги фарқли ҳамда умумий томонларини солиштириш, таққослаш ёки қарама-қарши қўйиш учун қўлланади. Ўқувчиларда тизимли фикрлаш, солиштириш, таққослаш, таҳлил қилиш кўникмаларини ривожлантиради. Ўқувчилар: 1) кичик гуруҳларда "Венн диаграммаси"ни тузадилар ва кесишмайдиган жойларида жумлаларда ифодаланган ўзига хос томонларни ойдинлаштириб олиб, тўлдирадилар (1-расм); 2) жуфтликларга бирлашадилар, ўзларининг диаграммаларини таққослайдилар ва тўлдирадилар; 3) доираларнинг кесишувчи жойида икки доира учун умумий бўлган фикрлар ёзилади; 4) иш натижалари тақдимоти ўтказилади.

1-расм. Венн диаграммаси.

Шу каби вазифаларни уйга топшириқ қилиб бериш мумкин. Бунда фақат она тили дарслигидаги машқлардан кўра адабиёт дарслигидаги матнлар ёки мустақил ўқиш учун тавсия этилган бадиий асарлар, вақтли матбуотдан олинган парчалар устида ишлаш каби интеграцион ёндашувга ҳам эътибор бериш керак. Уларнинг бири маиший ҳаёт (оила, кўчада, меҳмонда бўлиш) билан боғлиқ ўтимли, ўтимсиз феъллар иштирок этган матнларни мустақил тузиш ва изоҳлаш тарзида бўлиши мақсадга мувофиқ. В.Н.Максимова ўз ишида фанлараро алоқаларнинг бир неча тавсифини таклиф қилади [5. Б. 160].

Дастурга кўра 6-синфда феъл нисбатлари учун салмоқли соатлар ажратилган. Ўқитувчининг вазифаси ҳар бир нисбат шаклига хос бўлган маъно нозикликларини ўқувчиларга сингдириш, бу шаклларни оғзаки ва ёзма нутқ фаолиятида амалий қўллаш кўникмасини шакллантиришдан иборат. Бунинг учун мавзуларни ўтишда ва ўтиб бўлингач, шу синф адабиёт дарсларида дастур бўйича асарлар ўрганилар экан, таҳлил давомида нисбат шаклларини прагматик нуқтаи назардан қанчалик жўяли қўлланганини шарҳлаб кетиш ўринлидир.

6-синфда она тили фанидан “Феъл нисбатлари” мавзуси ўтилган чоракда адабиёт фанидан Саид Аҳмад ижоди ўрганилади. Ёзувчининг дарсликдаги “Қоплон” ҳикояси охирги жумлалари бу борада эътиборга молик*: “Тиллаев ҳассага таяниб кўчага айлангани чиқди. Бир маҳал қараса, кўчанинг нариги бетида Қурбонбой Қоплонни етаклаб юрибди. Чақирса, ит қаради-ю, Қурбонбой қарамади. Ўша куни янги директор ўғлининг туғилган кунига ўтириш қилиб бераётган экан. Тиллаевга машина юборибди. Эрхотин боришди. Дарвозадан кириши билан йўлакда ётган Қоплон уларни кўриб, думини ликиллатиб эркаланди.*

— Бизнинг ит қалай? – деди янги директор.

— Мен бу итни танийман, – деди Тиллаев ва нариоқда янги директорнинг чарм тўнини туфлаб артаётган Қурбонбойга бир қараб, уйга кириб кетди” [6. Б.170].

Бу парчадаги ҳамма феъллар нисбат шаклларини таҳлилга тортиш шарт эмас, балки прагматик жиҳатдан ёзувчининг бадиий ниятини бўрттириб кўрсатган ўринларга диққат қилинади. Бизнингча, улар қуйидагилар: 1. *Чақирса, ит қаради-ю, Қурбонбой қарамади*. 2. *Қоплон уларни кўриб, думини ликиллатиб эркаланди*. 3. *Мен бу итни танийман*.

Мақсадни юзага чиқариш учун амалиётда (тажриба-синов) давомида яхши самара берган *“Грамматик шакл сўзлаганда”* усулини таклиф этамиз. Бунда сўз қайси грамматик шаклга кўра ёндашилса, унинг моҳияти ва номланишидан келиб чиқилади. Масалан, нисбатларга кўра ёндашилса, ушбу жумлалар шундай таҳлил қилинади: *“қаради”, “қарамади”* – аниқ нисбатда. Одатда, аниқ нисбатдаги феъл бажарувчиси ва ижроси аниқ бўлган ҳаракат ва ҳолатни ифодалай-

ди – номланиши ҳам шундан. Биринчи гапдаги бўлишли ва бўлишсиз шакллардаги бир феъл икки образнинг характер хусусиятини аниқ очиб берган. *Ит танигани аниқ, шунинг учун қаради. Қурбонбой ҳам танигани аниқ, шунинг учун қарамади. Яна "аниқ"лик семалари давом этади: итнинг Тиллаев олдида юзи шувут бўладиган иши ҳам, онги ҳам йўқлиги аниқ, шунинг учун қарай олади. Қурбонбойнинг собиқ раҳбари олдида юзи шувут экани аниқ – қарай олмайди.*

Ажратиб олинган иккинчи жумла (*Қоплон уларни кўриб, думини ликиллатиб эркаланди*) итнинг ҳолатига дахлдор. Гапдаги *ликиллатиб* сўзи орттирма нисбатда. Ўқувчилар унинг "бажарувчининг таъсири билан бошқа шахс ёки нарса томонидан бажарилган ҳаракат ёки ҳолатни билдирувчи феъл шакли" [4. Б. 47] эканлигини биладилар. Бу ўринда бажарувчи итнинг ички бир ҳолати, кайфияти, ана шу кайфият (эски эгасини кўргандаги қувончи) таъсири остида бошқа нарса – думи ҳаракатга келади. Бошқача қилиб айтганда, итдаги кайфият ундаги думга ликиллаш ҳаракатини ортади (юклайди). Кейинги *"эркаланди"* феъли ўзлик нисбатда. *Думни ликкилатиш орқали* ифодаланган қувонч итда олдинги эгасига нисбатан ўзида эркаланишни кўрсатиш орқали намоён бўлган. Мазкур феъллар орқали ҳам грамматик шаклларнинг "сўзлаши" кузатилмоқда. Ажратилган учинчи *"Мен бу итни танийман"* гапида ҳам шу каби грамматик шаклларнинг ишораси бўртиб туради. Ундаги *"танийман"* феъли аниқ нисбатда. Аниқ нисбатдаги феъл воситасида нималар аниқ бўляпти? Биринчидан, Тиллаевнинг таниши икки объектга – итга ва Қурбонбойга қаратилгани аниқ; иккинчидан, Қоплонда вафо, Қурбонбойда жафо мужассам экани аниқ; учинчидан, Қоплон ит бўлса ҳам, Қурбонбойдан афзал, Қурбонбой эса одам бўла туриб итдан тубанлиги аниқ. Муаллифнинг сўз ва сўз шаклларини нақадар тўғри, ўринли қўллагани, унинг қаҳрамони Тиллаев собиқ раҳбар сифатида "ўз мавқеига хос бўлган ижтимоий доира чегарасида" [7. Б. 142] топиб сўзлагани таҳлил давомида юзага чиқарилиши лозим. Бунда, албатта, ўқувчиларнинг ёш хусусиятидан келиб чиқиб, савол ва топшириқлар ифодаси тушунарли, ижроси имконият чегарасида бўлиши муҳимдир.

Ўқувчилар билан савол-жавоб асносида олиб борилаётган машғулотда асар таҳлилида айрим сўзларга ҳам эътибор қаратиш аҳамиятлидир. Жумладан, муаллиф асарда Қурбонбой Қоплон учун уй қуриши, Тиллаев эса Қурбонбойнинг етти йилдан буён битказа олмаётган уйини битказиб бериш воқеаларини аниқ тасвирлаб берган. Шу ўринда ўқитувчи ўқувчиларнинг прагматик компетенциясини ривожлантириш мақсадида ўқувчиларга қуйидагича саволлар бериши мумкин:

1. Асарда Қурбонбой нима учун Қоплонга уй қуриб берди?

2. Тиллаев нима мақсадда Қурбонбойнинг уйини битказиб берди?

Мазкур саволларга ўқувчилар турлича жавоб бериши кузатилади. Ўқитувчи уларда қуйидагича фикрларни шакллантириши керак бўлади: Қурбонбойнинг мақсади Тиллаевнинг кўнгил "уйини" – ишончини қўлга киритиш. Тиллаевда эса ҳеч қандай мақсад йўқ эди, балки Қурбонбойга беминнат, холис ёрдам бериш бор эди, холос. Қурбонбой асар сўнгида Тиллаевнинг кўнгил уйини барбод қилади. Қурбонбой ит (ҳайвон) учун уй қурса, Тиллаев эса итлик қилган Қурбонбойга уй қуриб беради. Натижада Қурбонбой Тиллаевнинг кўнгил уйини синдиради. Ўқувчиларга *"уй"* семаси орқали ҳам муаллифнинг прагматик мақсадини тушуниш кераклиги уқтирилади. Асар қаҳрамонларининг исмларида ҳам ижодкорнинг китобхонга айтмоқчи бўлган мақсади борлигини сезишга ўргатиш даркор. Тиллаев фамилиясидаги "тилла" сўзининг олтин, ноёб маъноси шу образда ноёблик мавжудлигини очиб бериш учун хизмат қилган. Қурбонбой исмида эса ўз мақсади йўлида барчани қурбон қилишга тайёр бўлган худбин инсон қиёфасини очиб бериш мақсади ифода этилгани ўқувчиларга тушунтирилади. Муаллиф

асар қаҳрамонларининг исмлари орқали ҳам ўқувчиларга ўзи айтмоқчи бўлган фикрини тўлақонли етказишга интилган. Мана шундай таҳлил ва тушунтиришлар натижасида ўқувчиларнинг прагматик компетенцияси ривожланиши кузатилади.

Бадиий асарлардаги нисбат шаклларининг таҳлили юқори синфларда ҳам давом эттирилиши натижасида ўқувчиларнинг прагматик компетенциялари ривожлантирилишига эришилади. 7-синф адабиёт дарслигида Абдулла Қаҳҳорнинг “Ўғри” ҳикояси берилган. Ноинсоф амалдорларнинг типик вакили бўлган амин ҳўкизини топишга нажот сўраб келган Қобил бобо устидан кулар экан, шундай дейди: *“Биров олиб кетса, қайтиб келабер, деб қўйилмаган экан-да! Нега йиғланади? А? Йиғланмасин!”* [8. Б. 306].

Таҳлилни *“Зинама-зина” усули*га монанд саволлар кетма-кетлигида жавоб олиш, қўйилган муаммо ёки топшириқларни бирин-кетин бажариш орқали амалга ошириб, нисбат шаклини қўллашдан кўзланган мақсад, унинг нечоғлик амалга ошганлиги ва, ниҳоят, ёзувчининг поэтик маҳорати очилиши кузатилади. Қуйидаги саволларни бериш мумкин:

1. Келтирилган матндаги феълларни топинг, улар таркибида қайси феъл нисбат шакллари қатнашганлигини айтинг.

2. Мажҳул нисбатдаги феъллар асосан қайси (нечанчи) шахсга нисбатан қўлланади? Мисоллар билан тушунтиринг.

3. Нима учун амин иккинчи шахс – Қобил бобога қарата сўзлай туриб, феълни мажҳул нисбатда қўллаган?

4. Аслида бу гапларнинг одатий ҳолатда қандай қўлланилишини айтинг.

5. Бу баён орқали сўзловчи (амин) тингловчига (Қобил бобога) муносабатини очиқ ифодаламаётганининг сабабини қандай изоҳлайсиз?

6. Ёзувчи шу бир нисбат шакли орқали қандай мақсадни кўзлаганини ўйлаб кўринг.

Ўқувчилар биринчи топшириқни бажаришга қийналмайдилар: қўшимчалар орқали *“деб қўйилмаган”, “йиғланади”, “йиғланмасин”* каби феълларнинг мажҳул нисбатдалигини осон топадилар. Мажҳул нисбатдаги феъллар нутқда асосан учинчи шахс учун қўлланишини мисоллар билан изоҳлаб берадилар. Учинчи саволга ўқитувчи кўзлаган жавоб чиқиши қийин, бунинг учун ўқувчиларга қўшимча йўналтирувчи саволлар бериши ёки ўзи тушунтириб бериши лозим: амин оддий халққа нисбатан эгаллаган мансабдан келиб чиқиб ўзини улардан устун билади, оддий камбағал одамни ёши катта бўлгани учун сенсирашга тили бормайди, сизлашни эса хоҳламайди. Тўртинчи топшириқ кейинги савол жавоби учун йўл очади: одатда бу маъно *“Биров олиб кетса, қайтиб келабер, деб қўймаган экансиз-да (экансан-да)! Нега йиғлайсиз (йиғлайсан)? А? Йиғламанг (Йиғлама)!”* тарзида бўлади. Бешинчи саволнинг жавобига ҳам ўқитувчи ёрдами керак бўлиши мумкин. Амин муомалада ўрта йўлни тутади: сизлаш ва сенсирашдан холи бўлган тилимиздаги мажҳул нисбатни қўллайди ва мақсадга эришади; миллий таомилимизга зид бориб ўзидан каттани сенсирамайди ва айни пайтда мансабини пеш қилган ҳолда “қора халқ” вакилини сизламайди. Кўринадики, амин бу ўринда ўзи хоҳлаган шаклда муомаланинг ижтимоий маркерини яратган. Охирги топшириқ умумий муҳокама орқали бажартирилади: Абдулла Қаҳҳор мажҳул нисбат имкониятидан келиб чиқиб, аминнинг характерига хос бўлган манманлик, одамлардан ўзини устун қўйиш иллатини, айни пайтда вазиятдан чиқиб кетиш қобилиятини кўрсатишга эришган.

Феълнинг вазифа шакллари она тилини ўқитишдаги мураккаб мавзулардан саналади. Улар феъл мавзуси ўтилгунга қадар тизимли ўрганилмаган бошқа сўз туркумларига хосланган шакллар бўлгани боис ўзлаштириш қийин кечади. Бу ўз-ўзидан мазкур шаклларга оид мавзулар бўйича ўқувчиларда прагматик компетенцияни шакллантиришда ҳам маълум даражада

муаммолар туғдириши табиий. Шу сабабли она тили ўқитувчиси феълнинг вазифа шаклларига алоқадор компетенцияларни шакллантиришда қуйидаги дидактик ишлар тизимини амалга оширмоғи лозим: 1. Феълга хосланадиган бошқа сўз туркумлари (от, сифат, равиш) тўғрисида 5-синфдаги такрорлаш характерида бўлган мавзуларни, уларда ўзлаштирилган билимларни мустаҳкамлаш. 2. Ҳар бир феълнинг хосланган шакли юзасидан назарий маълумотларни қиёсий аспектда пухта ўзлаштириш. 3. Хосланган шакллар бўйича ўқувчиларда грамматик таҳлил кўникмаларини мукаммал даражада шакллантириш. 4. Феълнинг вазифа шакллари юзасидан нутқий, лингвистик, креатив ва бошқа компетенцияларни ўзида жамулжам қилган прагматик компетенцияни юқорида саналган ишларни амалга ошириш жараёнида босқичма-босқич шакллантириш ва такомиллаштириш.

Амалдаги дарсликка кўра феълнинг вазифа шаклларини ўрганиш ҳаракат номи мавзуси билан бошланади [4. Б. 55]. Мавзуни прагматик ўзлаштириш атамани шарҳлаш билан, яъни нима учун бу шакл айнан “Ҳаракат номи” деб аталишини изоҳлаш билан бошланиши мақсадга мувофиқ. Атаманинг ўзи икки қисмдан – “ҳаракат” ва “ном”дан иборат. Ўқувчилар диққатини тортиш керак бўлган жиҳат шуки, *югуриш, фикрламоқ, эшитув, сакраш, ухламоқ* каби сўзлар ҳаракат ва ҳолат маъносини беради, шунга кўра улар феълдир. Аммо билмоқлари керакки, бу шаклдаги феъллар ҳаракатнинг бажарувчисини, замонини, жараёнини кўрсатмайди, балки фақат ҳаракат ёки ҳолатнинг номинигина билдиради. Ном билдиришига кўра от сўз туркумига яқинлашади. Демак, ҳаракат номи феълнинг отга ўхшаб қолган шаклидир. Унинг номланишида шу икки жиҳат: *ҳаракат (ҳолат)*ни ҳамда номни билдириши ифодасини топган. Қайси жиҳатдан у отга яқинлашган? Дарсликнинг 55-бетида тегишли қоида мисоллари билан берилган: Ҳаракат номи отлар каби эгалик, келишик ва кўплик қўшимчаларини олади ва гапда улар бажарадиган гап бўлаклари вазифасида келади. Масалан: *Чиройли ёзишни ўрган! Ёзувинг ёмон эмас.*

Амалиётда кўрилдики, бу шаклда қоида ёдлатиш билан моҳиятни эслаб қолиш, уни англаш кўнгилдагидек кечмайди. Шунинг учун биз тажриба-синов давомида самара берган *“Қоидани қисмларга бўл”* усулини қўллашни тавсия этамиз. Усулнинг мазмуни оддий: ўқувчилар ўқиган қоидаларида нечта аҳамиятли фикр кўраётганларига қараб қисмларга бўладилар. Ҳаракат номи таърифини тўрт қисмга бўлиш мумкин: отлар каби 1) эгалик қўшимчасини олади, 2) келишик қўшимчасини олади, 3) кўплик қўшимчасини олади ва 4) гапда отга хос вазифани бажаради. Қисмларга бўлиб олгач, ўқувчилар уларни жадвалга солиб, мисоллар билан асослайдилар (1-жадвал):

1-жадвал

Отга хос хусусиятлари	Мисоллар
Ҳаракат номи отга хос вазифани бажаради: • эгалик қўшимчасини олади; • келишик қўшимчасини олади; • кўплик қўшимчасини олади.	юриши равон эшитувга келди ўқишлари яхши Кечириш – фазилат (эга). Мақсадим – ўқиш (кесим). Билишнинг фойдаси кўп (аниқловчи). Ёзишни бил (тўлдирувчи)

Дарсликдаги 142-машқда гапларни кўчириб, ҳаракат номи ясовчи қўшимчаларнинг тагига чизиш топшириғи берилган: Бошида ташвиши бўлишига қарамай, болани эркалашга, тарбиялашга вақт топди (Ойбек). *2. Халқнинг ўзингга хайрихоҳ бўлишини истасанг, аввал ўзинг халққа хайрихоҳ бўл (Фитрат). 3. Бирор халқнинг ахлоқини билмоқ учун унинг адабиёти билан таниш (Ғафур Ғулом). 4. Қўзибой ишга аралашувини ҳам, чиқиб кетишини ҳам билмай қолди*.

Машқнинг шартини бажариш билан ўқувчилар ундаги расмий топшириқларни бажарадилар. Бу топшириқлар улардан ақлий зўриқиш, изланиш талаб қилмайди, дарсликда сўралгани учун ёзиб қўядилар. Тил таълимига грамматизм асосида ёндашиш қусуридан ўқитувчи халос бўлиши шарт. Ҳаракат номи мавзусидан келиб чиқсак, машқларда уч қўшимчанинг, яъни *-(и)ш, -(у)в, -моқ* шаклларининг қўлланиш ўринлари, уларнинг услубий ўзига хослигини ўқувчиларга сингдирадиган топшириқларни келтириш жоиз. Масалан, шундай топшириқ қўйиш мумкин: 1. Ҳаракат номи иштирок этган феълни топинг, унда қайси қўшимча иштирок этганига диққат қилинг. 2. Мазкур қўшимчани ҳаракат номининг бошқа қўшимчаларига алмаштириб қўллаб кўринг. Қайси қўшимчалар бир-бири билан алмаша оляпти? Қўшимчаларнинг қайсиларини алмаштириб қўллаш мумкин бўлмаяпти? Нима учун? 3. Қўшимчаларнинг алмашиниши билан фикр ифодасида ўзгариш сезиляптими?

Бу саволларга жавоб излаш учун ўқувчилар мавзу юзасидан яхшигина тайёргарлик кўришлари керак бўлади. Айни пайтда бу уларга қизиқарли ва завқли бўлиши табиий. Муҳокамаларда *-(и)ш* қўшимчаси барча нутқ услубларида қўллана олиши, яъни ўз қаторидаги бошқа шаклларга эркин алмаша олиш имкониятининг юқорилиги; *-моқ* эса бадиий услубга хослиги *-(у)в* қўшимчасида бошқаларига алмашиш имкониятининг чекланганлиги, тилимиздаги айрим сўзлардагина қўлланиши каби тафсилотлар юзага чиқиши лозим. Кўринадики, ҳаракат номи шакллари услубий хосланганлиги бўйича фарқланади. Ўқувчиларга айнан шу жиҳат сингдирилиши натижасида уларда тил интуицияси ошади, бу эса прагматик компетенцияни шакллантиришнинг омили саналади.

Бадиий матндаги морфологик, синтактик бирликлар таҳлили асосида ўқувчиларда грамматик шакл ва грамматик маъно уйғунлигини англаш, нутқий вазиятларни ҳис қилиш лаёқати такомиллаштирилади. Бунинг натижасида ўқувчиларнинг прагматик компетенциялари ривожлантирилади.

Адабиётлар:

1. *Абдураҳмонов Х., Маҳмудов Н.* Сўз эстетикаси. – Тошкент: Фан, 1981. – 59 б.

2. *Ларин Б.А.* Эстетика слова и языка писателя. – Ленинград: Художественная литература, 1973. – 288 с.

3. *Васильев Л.М.* Современная лингвистическая семантика. – Москва: Высшая школа, 1990. –176 с.

4. *Mahmudov N., Nurmonov A., A. Sobirov, D. Nabiyeva*. Ona tili /Umumiy o‘rta ta’lim maktablarining 6-sinfi uchun darslik. – Toshkent: Tasvir, 2017. – 208 s.

5. *Максимова В.Н.* Межпредметные связи в учебно-воспитательном процессе современной школы. – Москва: Просвещение, 1987. – 160 с.

6. *Ahmedov S., Qo‘chqarov R., Rizayev Sh*. Adabiyot /Umumiy o‘rta ta’lim maktablarining 6-sinfi uchun darslik. Birinchi qism. – Тошкент: Ma`naviyat, 2017. – 157 b.

7. *Крысин Л.П.* Социолингвистические аспекты изучения современного русского язы-

ка. – Москва: Наука, 1989. – 188 с.

8. *To‘xliyev B., Shamsiyeva M., Ziyodova T.* O‘zbek tilini o‘qitish metodikasi. – Тошкент: O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg‘armasi nashriyoti, 2006. – 192 b.

9. *Сафаров Ш.* Прагмалингвистика. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008. – 320 б.

10. *Турдиев Н.Ш., Асадов Ю.М., Акбарова С.Н., Темиров Д.Ш.* Умумий ўрта таълим тизимида ўқувчиларнинг компетенцияларини шакллантиришга йўналтирилган таълим технологиялари. (1-қисм). – Тошкент: Ўзбекистон педагогика фанлари илмий-тадқиқот институти, 2015. – 160 б.

ON THE DEVELOPMENT OF PRAGMATIC COMPETENCE OF PUPILS

(based on teaching analysis of morphological units and forms)

Ya.T. UMAROVA[1]

Ilmiy xabarnoma. Seriya: Pedagogik tadqiqotlar – Scientific bulletin. Series: Pedagogical Researches. 2021. 2(54). 24–33.

[1]Andijan State University, Andijan, 170100, str. University, 129 (Uzbekistan). E-mail: agsu_info@edu.uz

Keywords: speech, pragmatics, competence, linguistics, creativity, transitive and intransitive verbs, functional forms of the verb.

When teaching grammar in school education, the main focus should be directed to improving the skills of meaningful use, ie pragmatic ability, to understand the word as a whole with grammatical forms and means, while meeting these needs based on the acquired knowledge. The article focuses on the development of pragmatic competence in students through text analysis and the achievement of effective quality of education.

The importance of text analysis in the development of pragmatic competence today is immense. As a result of working on a literary text, equipping students with theoretical knowledge in the formation of speech, linguistic, pragmatic competencies, such as skills of literary and aesthetic analysis, artistic perception, perception of semantic differences in words, increases the effectiveness of education.

The study of the language of a work of art itself is extremely extensive, and requires knowledge of the essence of scientific and theoretical concepts pertaining to different directions. Because linguists and literary critics, as well as methodist scholars, are conducting research on this process. However, the fact that methodists are lagging behind in this sphere of knowledge is a serious problem in the education system today.

At the same time, it will be in correct to think that the subtlety of the text, the aesthetics of language, emerges only in the context of fiction. Popular texts, oral discourse, and even scientific works have their own charm and aesthetics. It is a matter of his pragmatic ability, which depends on how the person who writes or speaks the idea feels the word, his potential. The book Aesthetics of the Word states: “Often when we talk about the aesthetics of language,

we think only about the language of a particular writer. It is wrong to think that aesthetics is unique to the language of works of art, beyond which it is impossible to speak of the aesthetics of language. Because the basis of language aesthetics is based on the quality of speech.

Even in live speech, attention is often paid to how the idea is expressed. It is with this attention that language, along with its communicative function, also manifests its aesthetic function. Both the life and the destiny and service of a word, which has a certain grammatical form, grammatical and lexical meaning, actually depend on emotion. Words are expressions of spiritual, spiritual reality, on the basis of which one can understand the nature and character of a person, his taste, his worldview. There has been a great deal of discussion on issues such as meaning by word, word and spirit, word and thought, word and skill. In world linguistics, there are many views on the definition of the meaning of a word (sign).

On the basis of the analysis of morphological, syntactic units in the literary text, students' ability to understand the harmony of grammatical form and grammatical meaning, the ability to feel speech situations is improved. As a result, students develop their pragmatic competencies.

References:

1. Abdurahmonov, X., Mahmudov, N. (1981) *So‘z estetikasi* [Word aesthetics]. Tashkent: Fan.

2. Larin, B.A. (1973) *Estetika slova i yazyka pisatelya* [Aesthetics of writing and writing]. Leningrad: Hudozhestvennaya literatura.

3. Vasilev, L.M. (1990) *Sovremennaya lingvisticheskaya semantika* [Modern linguistic semantics]. Moscow: Vysshaya shkola.

4. Mahmudov, N. (et.al) (2017) *Ona tili.* [Mother tongue]. 6th grade textbook. Tashkent: Tasvir.

5. Maksimova, V.N. (1987) *Mezhpredmetnye svyazi v uchebno-vospitatel'nom processe sovremennoj shkoly* [Interdisciplinary connections in the educational process of the modern school]. Moscow: Prosveshchenie.

6. Ahmedov, S. (et.al) (2017) *Adabiyot* [Literature]. 6th grade textbook. First part. Tashkent: Ma`naviyat.

7. Krysin, L.P. (1989) *Sociolingvisticheskie aspekty izucheniya sovremennogo russkogo yazyka* [Sociolinguistic aspects of studying the modern Russian language]. Moscow: Nauka.

8. Tokhliev, B. (et.al) (2006) O*‘zbek tilini o‘qitish metodikasi* [Methods of teaching the Uzbek language]. Tashkent: O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg‘armasi nashriyoti.

9. Safarov, Sh.(2008) *Pragmalingvistika* [Pragmalinguistics]. Tashkent: O‘zbekiston milliy entsiklopediyasi.

10. Turdiev, N.Sh. (et.al) (2015) Umumiy o‘rta ta'lim tizimida o‘quvchilarning kompetentsiyalarini shakllantirishga yo‘naltirilgan ta'lim texnologiyalari [Educational technologies aimed at the formation of students' competencies in the general secondary education system]. (Part 1). Tashkent: O‘zbekiston pedagogika fanlari ilmiy-tadqiqot instituti.

Муаллиф ҳақида маълумот:

УМАРОВА Яйрахон Тўхтаназаровна – педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), Андижон давлат университети Мактабгача таълим методикаси кафедраси доценти. E-mail: umarovayayrahon @gmail.com